

С. А. Каріков

Євангелічна Церква в Саксонії та Нижній Саксонії в конфесійну епоху

агатоаспектним і тривалим є процес формування євангелізму як окремої конфесії. Зміст лютеранської конфесіоналізації, що стала закономірним наслідком утвердження принципів Реформації в німецькому суспільстві, визначався низкою взаємопов'язаних соціально-політичних, економічних, культурних, ідеологічних характеристик. Важливе місце серед них посідали трансформації в релігійно-церковному житті.

Сучасні дослідники Реформації і конфесіоналізації в Німеччині приділяють значну увагу вивченню змісту євангелічного віровчення та проблемам розбудови територіальної церковної організації в німецьких землях XVI ст. Зокрема, до цих питань у межах ґрунтовних праць узагальнюючого характеру зверталися Х. Рабе [1], Г. Шиллінг [2], В.-Д. Хаушільд [3], Г. Зеебасс [4]. Однак поряд із названими роботами, які розкривають загальну панораму конфесійного життя Німеччини XVI ст., так само актуальним напрямом дослідження, на наш погляд, є розгляд рецепції ідейної спадщини раннього християнства у практиці євангелічного віровчення в окремих німецьких територіях. Такий підхід дає змогу визначити, як ранньохристиянські ідеї впливали на суспільство в умовах масштабних соціальних зрушень.

Предметом нашого дослідження є принципи устрою євангелічної церковної організації в курфюршестві Саксонському та нижньосаксонських землях (зокрема, в Ганновері, Брауншвейзько-Вольфенбюттельському герцогстві). Хронологічні рамки статті охоплюють період 20–70-х рр. XVI ст. — від перших змін церковного устрою в зазначених територіях до розробки лютеранської «Формули згоди», що постала своєрідним підсумком здійснених перетворень.

Повернення до ідей раннього християнства стало гаслом Реформації в Німеччині, починаючи з перших виступів Мартіна Лютера зі своїми програмними творами. Уже в лютерівських «95 тезах» йшлося про відмінності між «релігією відпущення гріхів» і справжньою вірою в Христа [5, с. 248]. Одним із фундаментальних принципів євангелізму була ідея «*sola scriptura*», що передбачала право віруючих самостійно, без посередництва Церкви, вивчати Біблію.

Безумовно, поширення таких настроїв визначалося загальною духовною ситуацією в німецькому суспільстві. Як зазначає В. О. Дятлов, зростання зовнішнього культу, характерне для епохи пізнього Середньовіччя, не призводило до заспокоєння душ віруючих і не знімало соціальної й релігійно-моральної напруги в суспільстві. Зовнішня добросесність перетворювалася на окремий елемент церковної культури, який ставав все більш автономним від віри. Захоплення зовнішньою стороною церковного життя відволікало від пошуку відповідей на нові морально-етичні й соціальні проблеми, що турбували людей [6, с. 132].

За таких умов закономірним було бажання віруючих відшукати морально-ціннісні дороговкази, які б повернули надію на спасіння. У період ранньої Реформації нові ідейні орієнтації виявилися спрямованими до первинного змісту християнського віровчення. Надалі постало закономірне питання щодо можливості узгодження принципів раннього християнства з вимогами перехідної епохи, що визначалися соціально-економічними, суспільно-політичними, конфесійними інтересами різних соціальних верств.

Перші спроби розбудови євангелічної церковної організації в курфюршестві Саксонському (віттенберзький рух 1521–1522 рр.), що були призупинені територіальною владою, зазнали критики Лютера передусім через методи впровадження перетворень у життя. Лідер Реформації вбачав у насильницьких діях небезпечний прецедент, що може бути використаний прибічниками католицизму для компрометації євангелічного вчення і його придушення [5, с. 280]. Він прагнув захистити християнську свободу від будь-якого примусу — як з боку папів, так і з боку радикалів-екстремістів [7, с. 54].

Після придушення Селянської війни ідея повернення до «чистого, істинного Євангелія» почала пов'язуватися реформаторами з необхідністю проповіді, яка стала основою нового порядку церковної служби — німецької меси. Єдність обрядовості була важливим засобом зміцнення євангелічних общин. Істинною формою богослужіння Лютер уважав літургію невеликої групи віруючих, які визнають Євангеліє словом та ділом [7, с. 57]. Однак у ситуації суспільно-політичного розколу сприятливі умови для відправи євангелічного богослужіння могла забезпечити тільки територіальна світська влада, оскільки імператор Карл V не приховував своїх прокатолицьких симпатій. Тому євангелічні князі та магістрати поставали гарантами стабільності і матеріального забезпечення лютеранських парафій.

Показовими у цьому відношенні є документи, на ґрунті яких почала здійснюватися розбудова територіальної євангелічної церковної організації. Для євангелічних територій Саксонії такими документами стали «Інструкція курфюрста Йоганна Саксонського візитаторам» 1527 р. та «Настанова візитаторів пасторам курфюршества Саксонського», створена Філіпом Меланхтоном за участю Лютера і Йоганна Бугенхагена. В останньому зі згаданих документів було недвозначно наголошено: «Освітчені люди потрібні не лише Церкві, але й світському правлінню, яке так само є бажаним Богу» [8, с. 59].

«Інструкція курфюрста...» та «Настанова візитаторів...» задекларували підтримку світської влади як необхідну умову відправи богослужіння. У зв'язку з цим Г.-В. Крумвіде вважає, що для обох документів характерною є внутрішня ідейна єдність [9, S. 109]. Така оцінка потребує певного уточнення. Саксонський курфюрст Йоганн Постійний в «Інструкції курфюрста...» утверджував принципи повної залежності візитаторів від світської влади. Лютер в передмові до «Настанови візитаторів...» спробував примирити вимоги князів з більш ранніми ідеями реформаторів про існування двох царств — духовного та світського. На думку Лютера, курфюрст насамперед має представляти спільні інтереси і діяти з почуттям своєї відповідальності перед суспільством [10, с. 11]. Однак, хоча цілі світських правителів та теологів дещо відрізнялися, як «Інструкція курфюрста...», так і «Настанова візитаторів...» закріплювали вплив територіальних князів на євангелічну церковну організацію. Реформатори визнали така розстановку сил, оскільки вона допомагала затвердити вчення євангелізму в масах.

Твори віттенберзьких теологів 1527–1528 рр. засвідчили перехід Реформації від опозиційного руху до інституційного руху. Для підтримки церковного ладу потрібно було чітко визначити, що саме слід знати, говорити і сповідувати кожному віруючому [11, с. 282]. Зазначена вимога засвідчує перетворення євангелізму з учення на доктрину, що постає характерною ознакою лютеранської конфесіоналізації.

Наслідком здійснення візитацій стало ухвалення територіальних євангелічних статутів. Ці документи поєднували розгляд практичних питань діяльності лютеранських священнослужителів та общин із систематизованим викладом основ євангелічного вчення. Аналіз змісту статутів дає змогу зробити певні висновки щодо рецепції ранньохристиянських ідей у нових історичних умовах, що в саксонських та нижньосаксонських землях дещо відрізнялися.

На території Нижньої Саксонії масштабні реформаційні зміни, порівняно з курфюршеством Саксонським, розгорнулися дещо пізніше. Таке певне «відставання» було зумовлене як ворожістю до євангелічного віровчення більшості представників територіальної князівської влади (зокрема, брауншвейзько-вольфенбюттельського та брауншвейзько-грубенхагенського герцогів), так і тим, що прибічники ідей Лютера на початку 20-х рр. XVI ст. апелювали до порівняно невеликої частини міського населення. Однак у наступні роки, з поширенням гасел Реформації в бюргерському середовищі (цьому сприяли контакти з Саксонією, зокрема — поширення «летючих листків» та навчання у Віттенберзькому університеті), ситуація для утвердження принципів євангелізму в нижньосаксонському суспільстві стала більш сприятливою.

Основи систематичних перетворень церковної організації в нижньосаксонських землях були закладені Брауншвейзьким церковним статутом 1528 р. Цей статут став першим у низці аналогічних документів, написаних Йоганном Бугенхагеном, що дає змогу дослідникам виокремити відповідний тип правових текстів. Важливим елементом євангелічних церковних статутів, починаючи з перших, постає формула легітимації, у якій обґрунтовується право світської влади виступати і діяти від імені Бога [12, S. 143]. Зазначений принцип розвивав учення Мартіна Лютера про два царства, забезпечуючи можливість його практичного здійснення і утверджуючи як одну з головних характеристик лютеранської конфесіоналізації.

Надалі євангелічна церковна організація все більше підпорядковується впливу територіальної влади. Отримавши право патронату над церквами, магістрати одночасно прийняли на себе обов'язок управління їх фінансовими справами. Диякони мали надавати звіт Радам міських районів про всі витрати [13, S. 82]. Такий порядок доводить, що Євангелічна Церква Брауншвейга виявилася матеріально залежною від міської адміністрації. Завдяки розширенню своїх повноважень магістрати посилили вплив на бюргерів.

Аналогічна тенденція простежується в Ганноверському церковному статуті, написаному реформатором Урбаном Регієм і ухваленому міською радою в 1536 р. Цей документ відображає серйозні проблеми, з якими зіткнулися прибічники лютеранства на рубежі 20–30-х рр. XVI ст. Невизнання Аугсбурзького віросповідання 1530 р., підготованого Філіпом Меланхтоном, і подальше оформлення Шмалькальденського союзу євангелічних князів та міст засвідчили загострення міжконфесійних суперечностей у німецькому суспільстві. Особливо гостре протистояння спостерігалось в містах, населення яких підтримало Реформацію всупереч позиції князівської влади, що дотримувалася прокатолицької орієнтації. Саме таке становище склалося в Ганновері [3, S. 127].

Лютеранські теологи рішуче виступали проти намагань прибічників католицизму оголосити євангелізм єретичним ученням. Не випадково Урбан Регій присвячує першу частину статуту викладу розвитку християнства, прагнучи довести, що лютерани дотримуються всіх його ключових положень. Він протиставляє непорушну єдність християнської Церкви і братерство віруючих як основу общини, що ґрунтується на визнанні Святого Письма найвищою істиною, численним ускладненим характеристикам сутності церковного устрою, характерним для середньовічної схоластики, яка вивисувала Римсько-Католицьку Церкву над рештою світу (Фома Аквінський, Бонавентура) [14, S. 966].

Заперечуючи роль Церкви як посередника між Богом та людьми і протиставляючи їй «істинну віру у Христа в людському серці» [14, S. 1002], Урбан Регій, однак,

дотримується тих основ релігійної організації, які вже почали впроваджуватися в євангелічних територіях. Відкидаючи складний ієрархічний устрій католицизму, він водночас погоджується з тим, що суперінтенденти, які контролюють діяльність священнослужителів, фактично діють від імені світської влади. Так, зокрема, усунення з посади проповідників у випадку виголошення положень, які суперечать євангелічному віровченню (наприклад, ідей анабаптизму), суперінтендент мав здійснювати за погодженням із бургомістром [14, S. 1004].

Регулярне здійснення контрольних заходів (перевірки парафій та шкіл мали здійснюватися щомісячно або двічі на місяць) дає змогу зробити висновок щодо прагнення влади посилити дисциплінарні санкції для зміцнення церковної організації. Аналогічні принципи спостерігаємо в інших нижньосаксонських церковних статутах періоду пізньої Реформації — Люнебурзькому (1531 р.), Геттінгенському (1531 р.), Нортгеймському (1539 р.). Їх укладачі керувалися принципами «Аугсбурзького віросповідання», у якому було наголошено, що «повноваження Церкви полягають у захисті вічних благ... і не можуть бути перешкодою світській владі та уряду» [15, S. 108]. Євангелічні статuti насамперед розвивали другу частину зазначеного принципу, виявляючи важливу тенденцію лютеранської конфесіоналізації — прагнення територіальних правителів (князів і магістратів) за рахунок церковних прав розширити власні повноваження.

На наш погляд, закріплення провідної ролі територіальної світської влади у регулюванні церковного життя свідчить про посилення з початку 30-х рр. XVI ст. авторитарних тенденцій в організації Євангелічної Церкви. Ліквідувавши інститути Римсько-Католицької Церкви (монастирі, штифти), що раніше мали помітний вплив на питання церковного життя, князівська та міська адміністрація не дала права парафіянам одноосібно вирішувати ці питання. Християнська община набула лише право дорадчого, а не вирішального голосу в управлінні парафіяльними церквами.

У другій половині XVI ст., коли після укладання Аугсбурзького миру за часів правління герцога Юліуса лютеранство було визнане на території Брауншвейзько-Вольфенбюттельського герцогства як окрема християнська конфесія, виникла потреба подальшого юридичного оформлення євангелічної церковної організації в нижньосаксонських землях. У Брауншвейзько-Вольфенбюттельському церковному статуті 1569 р., написаному від імені герцога Юліуса, було наголошено, що для збереження світської влади потрібні не лише поліцейські та земельні, але й церковні статuti [16, S. 84]. Відповідно, мали бути визначені й повноваження правителів у вирішенні питань діяльності євангелічних общин. Так, зокрема, статут 1569 р. прямо визначає герцога як єпископа, який бере участь в ординації євангелічних священнослужителів [16, S. 189]. Консисторія у Брауншвейзько-Вольфенбюттельському герцогстві і теологічний факультет Віттенберзького університету в Саксонському курфюрстві у другій половині XVI ст. постають інституціями, що закріплювали вплив світської влади на церковне життя, безпосередньо підпорядковуючись їй [8, S. 221].

«Формула згоди» 1577 р., підготована євангелічними теологами, остаточно закріпила догматичні положення лютеранства. Визнана в більшості євангелічних територій (зокрема, в курфюршествах Саксонському, Пфальцькому, Бранденбурзькому) [17, S. 773], вона допомогла подолати розкол між гнезіолютеранами та філіпістами — двома угрупованнями, які тривалий час вели гострі суперечки навколо змісту лютерівського вчення й напрямів його подальшого розвитку. Для цього було здійснено відхід від крайніх позицій обох угруповань, що дало змогу досягти компромісу між ними.

Основні принципи «Формули згоди» були закріплені у церковному статуті курфюршества Саксонського (1580 р.), складеному відомим теологом Якобом Андрее. Крім догматичних положень, цей документ охоплював низку організаційних питань: підготовку і повсякденну діяльність священнослужителів, проведення

наглядних заходів суперінтендентами, діяльність консисторії, навчання у князівських та «німецьких» школах, функціонування університетів [18, S. 212]. Верховний нагляд за вирішенням цих питань мав здійснювати саксонський курфюрст.

Еволюція організаційного устрою лютеранства в саксонських та нижньосаксонських територіях за часів конфесіоналізації до певної міри нагадує зміни в житті християн, що відбувалися в античну епоху. Якщо на початковому етапі розвитку християнства основною організаційною формою були общини з демократичним устроєм, оскільки всі віруючі вважалися однаково наділеними Божою благодаттю, то з часом становище змінилося. Вже в 60–70-х рр. II ст. «рівність обраних», судячи з послань єпископа Ігнатія, зникає. Влада єпископа у питаннях віровчення, обрядовості, житті християнських общин зображена в цих документах як монархічна [19, с. 9]. Територіальні німецькі князі у процесі лютеранської конфесіоналізації набули аналогічних повноважень, що вплинуло на структуру євангелічної церковної організації, побудованої на засадах ієрархічності та підпорядкування.

Отже, у розбудові євангелічної церковної організації в саксонських та нижньосаксонських територіях як складовій частині лютеранської конфесіоналізації простежуємо певні закономірності. За часів ранньої Реформації у цьому процесі виразною була демократична тенденція, що визначалася прагненням широких верств суспільства відшукати нові морально-етичні орієнтири в умовах соціальних перетворень. Ідейним підґрунтям цих пошуків постали принципи раннього християнства. На межі 20–30-х рр. XVI ст. ініціатива здійснення конфесійних перетворень перейшла до територіальних правителів. Відповідно відбулася зміна акцентів у церковних статутах, які регламентували устрій євангелічної організації: наголос почав робитися на дотриманні священнослужителями, учителями й усіма віруючими чітко визначених правил, встановлених міською та князівською владою.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Rabe H.* Reich und Glaubensspaltung. Deutschland 1500–1600. — München, 1989.
2. *Schilling H.* Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648. — Berlin, 1994.
3. *Hauschild W.-D.* Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte. — Gütersloh, 2005. — Bd. 2.
4. *Seebaß G.* Geschichte des Christentums III. Spätmittelalter — Reformation — Konfessionalisierung. — Stuttgart, 2006.
5. *Голубкин Ю. А.* Из любви к истине // Лютер М. Время молчания прошло. — Х., 1994.
6. *Дятлов В. О.* Реформи і Реформація у Німеччині (XV—XVI століття). — Чернігів, 2010.
7. *Голубкин Ю. А.* Мартин Лютер и реформирование мессы // ВХУ. — 2001. — № 526: Історія. — Вип. 33.
8. *Меланхтон Ф.* Наставление визитаторов, предназначенное для пасторов в землях герцога Генриха Саксонского // Европейская педагогика от античности до Нового времени: Исследования и материалы. — М., 1994. — Ч. 3.
9. *Krumwiede H.-W.* Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel. — Göttingen, 1967.
10. *Голубкин Ю. О.* На шляху до суверенної територіальної Євангелічної Церкви в курфюрстві Саксонському // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. — 2004. — Вип. 27. Серія: історичні науки: № 2.
11. *Брендлер Г.* Мартин Лютер: Теология и революция: пер. с нем. — М.; СПб., 2000.

12. *Bergholz T.* Reich Gottes und Kirchenordnung. Johannes Bugenhagens kirchenordnendes Wirken als Ausdruck seiner Ekklesiologie und Zwei-Reiche Lehre // Der späte Bugenhagen. — Leipzig, 2011.
13. *Schorn-Schütte L.* Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit: deren Anteil an der Entfaltung frühmoderner Staatlichkeit und Gesellschaft. — Gütersloh, 1996.
14. *Kirchenordnung* der statt Hannofer durch D. Urbanum Regium // Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. — Tübingen, 1957. — Bd. 6. — Hbd. 2.
15. *Das Augsburger Bekenntnis* // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. — Gütersloh, 1991.
16. *Kirchenordnung* unser, von Gottes genaden Julii, herzogen zu Braunschweig und Lüneburg etc. 1569 // Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. — Tübingen, 1955. — Bd. 6. — Hbd. 1.
17. *Konkordienformel* // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. — Gütersloh, 1991.
18. *Koch E.* Ausbau, Gefährdung und Festigung der lutherischen Landeskirche von 1553 bis 1601 // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. — B., 1989.
19. *Федосук В. А.* Христианство в Римской империи (I — начало IV вв.) // Ивонин Ю. Е. и др. Очерки истории христианской церкви в Европе (Античность, средние века, Реформация). — Смоленск, 1999.

Резюме

Каріков С. А. Євангелічна Церква в Саксонії та Нижній Саксонії в конфесійну епоху

Розглянуто організацію Євангелічної Церкви в німецьких територіях раннього Нового часу. Охарактеризована рецепція ідейної спадщини раннього християнства в практиці євангелічних громад в курфюршестві Саксонському і нижньосаксонських землях. Проаналізовано церковні статuti саксонських і нижньосаксонських територій. Зазначено, що вміст євангелічних статутів відповідав інтересам територіальної влади. Визначено, що за часів конфесіоналізації відбувся поступовий перехід від демократичних ідей раннього християнства до принципів ієрархічності та підпорядкування.

Ключові слова: Реформація, конфесіоналізація, церковний статут, християнство, територіальна влада, Саксонія, Нижня Саксонія.

Резюме

Каріков С. А. Евангелическая Церковь в Саксонии и Нижней Саксонии в конфессиональную эпоху

Рассмотрена организация Евангелической Церкви в немецких территориях раннего Нового времени. Охарактеризована рецепция идейного наследия раннего христианства в практике евангелических общин в курфюршестве Саксонском и нижнесаксонских землях. Проанализированы церковные уставы саксонских и нижнесаксонских территорий. Отмечено, что содержание евангелических уставов соответствовало интересам территориальной власти. Определено, что во времена конфессионализации произошел постепенный переход от демократических идей раннего христианства к принципам иерархичности и подчинения.

Ключевые слова: Реформация, конфессионализация, церковный устав, христианство, территориальная власть, Саксония, Нижняя Саксония.

Summary

S. Karikov. The Evangelical Church in Saxony and Lower Saxony in the Confessional Age

The organization of the Evangelical Church in the German territories during early modern age is considered. The reception of ideological heritage of early Christianity in the practice of the evangelical communities in the Electorate of Saxony and Lower Saxony lands is characterized. Church orders of Saxony' and Lower Saxony' territories are analysed. It is noted that the content of evangelical charters corresponded to the interests of territorial authority. It is defined that a gradual transition from democratic ideas of early Christianity to the principles of hierarchy and subordination occurred during the confessional age.

Key words: Reformation, confessionalization, church order, Christianity, territorial authority, Saxony, Lower Saxony.

